

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید)

حسن زندیه^۱، احمد دستوان^۲

(دریافت: ۱۴۰۰/۳/۲۵ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۴)

چکیده

اسناد به عنوان یکی از منابع دست اول، نقش مهمی در پژوهش‌های تاریخی دارند. در این میان، اسناد متعه به عنوان اسناد شرعی برآمده از فقه اسلامی، اصول و چارچوب معینی دارند که اطلاعات فراوانی در زمینه فرهنگ، اجتماع، اقتصاد و آداب و رسوم مردمان گذشته ارائه می‌دهند. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که متعه‌نامه‌های دوره پهلوی اول از نظر شکلی و محتوایی دارای چه ساختاری هستند؟ و قوانین جدید چه تأثیری بر محتوای این اسناد گذاشته‌اند؟ مدعای اصلی پژوهش براساس بررسی اسناد، بر این اساس قرار گرفت که متعه‌نامه‌های نیمة اول دوره سلطنت پهلوی اول، از نظر شکل و هم محتوا، متأثر از قوانین شرعی و عرفی، سنت سدنویسی دوران قاجار و همچنین براساس جایگاه اجتماعی و طبقاتی افراد تنظیم و تحریر می‌شده‌اند. اما در نیمة دوم سلطنت پهلوی اول، با تصویب قوانین جدید مربوط به ازدواج، جنبه‌های فقهی این اسناد همچنان باقی و بر جنبه‌های عرفی و قانونی آن‌ها افزوده شد؛ دوم آن‌که تغییراتی در ساختار محتوایی این اسناد به وجود آمد، اما از نظر شکلی همچنان مانند گذشته بود. به‌منظور اثبات مطالب فوق، لازم داشته شد که این اسناد از نظر

۱. عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

zandiyehh@ut.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-3947-2016>

۲. کارشناسی ارشد تاریخ گرایش اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

<https://orcid.org/0000-0001-7636-1193>

محتوایی و شکلی، بررسی و همچنین تأثیر قوانین جدید دوره رضاشاه بر این اسناد، مشخص شود.

واژه‌های کلیدی: سند، سند شرعی، پهلوی اول، قوانین جدید.

مقدمه

اسناد تاریخی یکی از منابع بسیار مهم برای شناسایی تاریخ هر کشوری است. این اسناد انواع مختلف و گوناگونی را شامل می‌شوند، که عبارت‌اند از: سلطانیات، که شامل مکاتیب شاهان و شاهزادگان، فرمان‌ها، نامه‌های اخوانی، سند‌های دیوانی، گزارش‌های اقتصادی و نیز اسناد شرعی (قائم مقامی، ۱۳۹۴، صص. ۴۲-۴۱). اسناد ازدواج به‌دلیل آن‌که به پدیده مهم خانواده می‌پردازند، بسیار بالازش‌اند. این اسناد اطلاعات مهمی از تاریخ اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و آداب و رسوم گذشته به‌دست می‌دهند. این داده‌ها به‌دلیل آن‌که زندگی توده‌های مردم را به تصویر می‌کشد، از یک جهت می‌توانند پرتویی بر تاریخ اجتماعی دوره پهلوی بیندازند و از جهت دیگر می‌توانند محققان علاقه‌مند به تاریخ اجتماعی دوره پهلوی را به خود جلب کنند. متعه‌نامه‌ها یا به عبارت دیگر اسناد ازدواج موقت، خود می‌توانند از منظر تاریخی نیز مورد تحلیل و بررسی قرار گیرند، اما در این پژوهش صرفاً این اسناد به ماهو اسناد موربد بررسی قرار گرفته‌اند. یعنی بررسی شکلی - محتوایی به عنوان اساس کار و با استفاده از منابع تاریخی به توضیح شکلی - محتوایی سند پرداخته می‌شود. متعه‌نامه‌ها از جهاتی با نکاح‌نامه‌ها شباهت‌های زیادی دارند و از طرف دیگر تفاوت‌های اساسی با یکدیگر دارند. از شباهت‌های این اسناد می‌توان به وجود زوج و زوجه، مهریه، تاریخ سند، شروط ضمن عقد، سجلات و مهرها اشاره کرد. از طرفی تفاوت‌های آن‌ها به نوع ازدواج در اسلام باز می‌شود، به این صورت که نکاح‌نامه‌ها عقد دائم هستند، اما متعه‌نامه‌ها به صورت موقت‌اند و اصولاً این

ازدواج برای ایجاد یا بقای نسل صورت نمی‌گیرد، بلکه مهم‌ترین رکن آن لذت جنسی است. یک تفاوت مهم دیگر در این نوع ازدواج وجود مدت است. به این صورت که پس از پایان مدت تعیین شده، مرد و زن به‌طور خودبه‌خود از هم جدا می‌شوند. همچنین باید گفته شود که ازدواج موقت در این دوره فقط مربوط به افراد طبقات ضعیف جامعه نبود و افرادی از طبقات بالای جامعه هم به این نوع ازدواج روی می‌آورند. ولی زنان طبقات محروم جامعه به‌دلیل مشکلات اقتصادی که وجود داشت و برای کسب درآمد و تأمین نیازهای اولیه زندگی همچون خوراک و پوشانک به این ازدواج تن می‌دادند. با وجود گزارش‌های موجود از این دوره مبنی بر فراوانی این نوع ازدواج، اما تعداد بسیار اندکی از این اسناد در مراکز آرشیوی موجودند. درواقع کمبود متعه‌نامه‌ها در مقابل فراوانی نکاح‌نامه‌ها، یکی از مهم‌ترین مشکلات این تحقیق است. با وجوداین، با جست‌وجو در مراکز آرشیوی کشور تعداد از این اسناد که مربوط به دوره پهلوی اول بود یافت شد و مورد بررسی قرار گرفت.

پژوهش و غور در اسناد، به‌ویژه اسناد شرعی، یکی از مهم‌ترین ضروریاتی است که باید سندشناسان و مورخان به آن نگاه ویژه‌ای داشته باشند. این نکته از آن جهت گفته شد که حجم اینبویی از تاریخ ایران را تاریخ سیاسی (تاریخ شاهان و تاریخ جنگ‌ها) تشکیل داده است و برای عبور به‌سمت تاریخ اجتماعی و فرهنگی، ناچار باید این اسناد، که حاوی داده‌های پر ارزشی در این رابطه هستند، مورد توجه و پژوهش قرار گیرند.

اهمیت این تحقیق از آن جهت است برسی‌ها نشان می‌دهد در زمینه متعه‌نامه‌ها، پژوهش سندشناسانه‌ای به‌شکل مستقل انجام نشده است و این پژوهش می‌تواند اولین کار تحقیقی در این رابطه باشد. همچنین روش پژوهش در این تحقیق مبنی بر روش توصیفی و مطالعه اسناد استوار است.

تأثیر قوانین جدید بر معهنه‌نامه‌ها

اولین قانون مدون ثبت پس از انقلاب مشروطه، در سال ۱۳۲۹ق، در مجلس دوم به تصویب رسید. این قانون ۱۳۹ ماده داشت و در آن موضوع تشکیل ادارات ثبت تحت نظر وزارت عدله، پیش‌بینی شده بود (آل داود، ۱۳۸۴، ص. ۵۸). در ۲۱ فروردین سال ۱۳۰۲ش، قانون ثبت اسناد و املاک به تصویب رسید. همچنین قانون ثبت عمومی املاک در سال ۱۳۰۶ش و قانون دفاتر اسناد رسمی در سال ۱۳۰۷ش تهیه و تصویب شد. اما محاضر شرع تا تصویب قانون ثبت اسناد، مصوب اسفند ۱۳۱۰ش، اسناد راجع به املاک ثبت نشده و دیگر اسناد و علمای مذهبی عموماً اسناد ازدواج و طلاق را همچنان تنظیم و تسجيل می‌کردند. اما با اجرایی شدن قانون ثبت اسناد مصوب اسفند ۱۳۱۰ش، ثبت تمام عقود و معاملاتی که در دفتر املاک ثبت نشده و همچنین دیگر اسناد شرعی مانند هبه‌نامه یا شرکت‌نامه‌ها نیز می‌باشد در دفاتر اسناد ثبت می‌شوند. گفتنی است که اگر این اسناد مطابق قانون مصوب ۱۳۱۰ش به ثبت نمی‌رسید، عملاً از اعتبار ساقط می‌بود. لذا از این زمان بود که دفاتر شرع دیگر مانند گذشته نبود و اعتبار خود را ازدست داد (مهدوی دامغانی، ۱۳۸۳، ص. ۱۸).

تا سال ۱۳۱۰ش ازدواج و طلاق اشخاص به ثبت نمی‌رسید و درنتیجه ضوابط خاصی در این امور وجود نداشت، مگر ضوابط شرعی که البته رعایت آن‌ها الزامی بود. البته ناگفته نماند که در سال ۱۲۷۹ق در زمان حکومت ناصرالدین‌شاه، وزارت عدله اعظم تأسیس شد، که یکی از کارهای این وزارت‌خانه، مهر کردن قباله‌ها و ثبت و رسمیت بخشیدن به آن‌ها بود. در حقیقت، این وزارت‌خانه پیش‌درآمدی برای قانون ثبت اسناد بود که در فروردین ۱۳۰۲ش به تصویب رسید (اختنی، ۱۳۷۷، صص. ۶۳-۶۴). بالآخره در بیست سوم مرداد ماه ۱۳۱۰ش، قانون ازدواج مشتمل بر ۲۰ ماده که مقررات

سندشناسی استاد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زنده و همکار

طلاق را هم دربرداشت، از تصویب مجلس گذشت و مقرر شد در نقاطی که وزارت عدله مشخص کرده است، ازدواج و طلاق باید در یکی از دفاتر رسمی، مطابق نظام نامه به ثبت برسد (قانون ازدواج مصوب کمیسیون عدله، مصوب ۲۳ مرداد ماه ۱۳۱۰ش). در صورتی که مجری صیغه ازدواج یا طلاق دارای چنین دفتری نباشد، شوهر مکلف است تا بیست روز پس از وقوع عقد یا طلاق، به یکی از کسانی که دارای دفتر فوق الذکر هستند، رجوع کند و قبله ازدواج یا طلاق نامه را به ثبت برساند.

در این ماده که برای اولین بار ثبت نکاح اجباری شد، به لزوم وقوع نکاح در دفترخانه توجه نشد و با اشاره به صرف لزوم ثبت نکاح به زوج مهلت داد پس از اجرای صیغه طلاق یا نکاح در محلی غیر از دفترخانه، نسبت به ثبت آن اقدام کند. با وجود این اصلاح واردہ به این ماده در تاریخ ۲۹/۲/۱۳۱۶ش، با اضافه کردن کلمه «واقع» در کنار «ثبت»، امکان اجرای صیغه نکاح را قبل از ثبت آن در غیر از دفترخانه، ممنوع کرد و با حذف مهلت بیست روزه برای زوج به منظور ثبت نکاح، مجازات مقرر در ماده ۱ را به محض وقوع چنین عقدی اجرایی دانست. همچنین الزام زوج به واقع کردن صیغه نکاح در دفترخانه رسمی موجب شد، عاقدی که بدون توجه به این الزام و بدون داشتن دفتر رسمی، صیغه را بخواند، مجازات شود (سادات اسدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۶).

پس براساس این قانون، ثبت نکاح اجباری شد، هرچند که به نوع آن اشاره نمی‌کرد. آیین‌نامه مصوب ۱۳۱۱ش نیز قانون راجع به انکار زوجیت، مصوب ۲۰ اردیبهشت ماه ۱۳۱۱ش مجلس شورای ملی کمیسیون عدله، در ماده ۷ با اشاره به عقد موقت، چگونگی ثبت بذل مدت را مشخص کرد و مقرر داشت:

در مورد عقد انقطاعی در صورتی که زوج حین مدت بخواهد از بقیه مدت
صرف نظر کند، باید نزد صاحب دفتر حاضر شده و بذل مدت در ستون ملاحظات
دفتر و ورقه عقدنامه نوشته و به امضای صاحب دفتر و زوج رسانده شود و
سوابی (رونوشت) از آن توسط اداره ثبت محل برای زوجه ارسال شود (садات
اسدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۹).

در ماده سیزدهم این قانون درباره نکاتی که در دفتر ثبت نکاح و طلاق باید رعایت
شود آمده است:

الف) برای عقد مزاوجت:

۱. نمره و تاریخ ثبت با تمام حروف؛
۲. تاریخ وقوع (روز - ماه - سال) با تمام حروف؛
۳. اسم زوج و زوجه بهنحوی که در هویت آنها تردیدی نباشد؛
۴. نکاح دائم است یا منقطع و در صورت انقطاع مدت آن چیست؟
۵. مهر؛
۶. سایر شرایط ضمن عقد نکاح یا ضمن عقد لازم دیگر که بین زوجین مقرر شده
است؛
۷. امضای اشخاص مذکور در ماده ۱۰ (садات اسدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۱).

با وجود تصویب قانون ثبت ازدواج در سال ۱۳۱۰، باید گفت که در رابطه با
متعهنه‌نامه‌ها این قوانین همچنان که باید و شاید اجرا نمی‌شد. بهنظر می‌رسد که هدف از
قوانین تصویب شده، بیشتر ثبت نکاح دائم در دفاتر محاضر باشد، زیرا بار حقوقی این
نوع ازدواج نسبت با ازدواج موقت بیشتر بود. همچنان که نوع ازدواج را نیز قانون
مشخص نکرد. البته بهنظر می‌رسد با تصویب قانون انکار زوجیت در سال ۱۳۱۱ و
ماده ۷ آن که مربوط به بذل مدت در نکاح منقطع است، ثبت ازدواج موقت هم به یک

سندشناسی استاد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

نحوی در همان قانون ثبت ازدواج وجود دارد، هرچند که به طور واضح به آن اشاره نمی‌کند. اما در ارتباط با خود استاد هم باید گفت که هفت مواردی که باید در ثبت ازدواج و طلاق رعایت شود، تقریباً در هیچ یک از استاد این دوره رعایت نشده است. برای مثال در سند شماره ۱ و ۳ که مربوط به سال‌های ۱۳۵۹ و ۱۳۵۰ (۱۳۲۰ و ۱۳۱۱ش) هیچ‌یک از تأثیرات قوانین جدید در این استاد به چشم نمی‌خورد. تنها در سند شماره ۲، که مربوط به سال ۱۳۵۴ (۱۳۱۵ش) است، شش مورد از هفت مورد (به جز مورد ۷) از قانون ثبت نکاح رعایت شده است. با این توضیح همان‌طور که آمد، ثبت قوانین مربوط به ازدواج آنچنان که باید و شاید در استاد متعه رعایت نمی‌شد، البته به نظر می‌رسد که با در دسترس قرار دادن تعداد بیشتری از متعه‌نامه‌ها در دوره پهلوی اول، بهتر بتوان در این خصوص نتیجه‌گیری کرد.

عناصر ظاهری متعه‌نامه‌های عصر پهلوی اول

اشکال ظاهری یا عناصر تزیینی سند که در نگاه اول به چشم می‌آید، جزو ذاتی سند نیستند، به عبارت دیگر گرچه این عناصر به خودی خود از دلایل وجودی سند نیستند، اما این عناصر از نظر زیبایی‌شناسی استاد، از اهمیت زیادی برخوردارند. این قباله‌ها دارای چارچوب مشخص و معینی بودند که سنت صفحه‌آرایی ایرانی و اسلامی، براساس آن شکل گرفته بود. متن اصلی سند که نشان‌دهنده نوع سند بود، معمولاً در وسط صفحه قرار داشت و بالای این صفحه جایی برای سرلوح و تذهیب درنظر گرفته می‌شد. حاشیه یا سفیدی (بیاض) سمت راست صفحه، دو تا سه برابر سمت چپ صفحه بود. این الگوی کلی قباله‌های طوماری^۱ یا لوله‌ای است. اما قباله‌های کتابچه‌ای دقیقاً به شیوه صفحات کتاب ساخته و تذهیب می‌شدند؛ مثلاً جای مُهر و امضای علماء و شاهدان عقد را در حاشیه صفحات یا در انتهای جزو پیش‌بینی می‌کردند (آغداشلو،

۱۳۷۸، صص. ۲۵۸-۲۶۰). نقش‌ها و طرح‌های مختلفی در متعهنه‌ها به کار رفته بود، هنر نویسنده‌گی، خطاطی، نقاشی، تذهیب و نیز آرایه‌هایی شامل نقوش اسلامی، گیاهی و هندسی و همچنین استفاده از سرلوح، کتبیه و نقوش حیوانی همه از طرح‌های مختلف و گوناگون این اسناد هستند.

نکته مهمی که در این رابطه باید به آن اشاره کرد، این است که آرایه‌های تزیینی موجود در متعهنه‌ها، رابطه مستقیمی با جایگاه طبقاتی افراد داشته‌اند. به این صورت که بیشتر متعهنه‌های مزین در این دوره اولاً مربوط به استناد کتابچه‌ای است، دوم این‌که بیشتر این اسناد تذهیب شده، مربوط به طبقات بالای جامعه شامل شاهان و شاهزادگان و حکام محلی بود. برخلاف این متعهنه‌های تزیین شده، اسناد ازدواج وقت مربوط به طبقات و قشرهای پایین جامعه، عموماً بدخط و فاقد آرایه‌های هنری و تزیینی بود.

کاغذ

از جمله ویژگی‌های مهم ظاهری متعهنه‌ها که درواقع بستر دیگر ویژگی ظاهری این قباله‌ها بود، کاغذ است. به‌دلیل در دسترس نبودن اسناد کتابچه‌ای در این دوره نمی‌توان نظر قطعی درباره ویژگی‌های کاغذ آن ارائه داد، اما بر عکس درباره اسناد طوماری می‌شود چند ویژگی بیان کرد.

نخستین ویژگی این کاغذها رنگ آن‌هاست. کاغذ رنگی یا به عبارتی کاغذ الوان کاغذی است که کاغذسازان با الوان و رنگ‌های مختلف رنگ می‌کردند. از این کاغذ بیشتر برای نگارش قطعات خوش‌نویسی و متن و حاشیه‌دار کردن نسخه‌ها استفاده می‌شد (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰، ص. ۲۳۹). رنگ کاغذ معمولاً سفید یا به رنگ‌های

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

متایل به سفید، نخودی، کاهی و نباتی بود. کاغذ هرچه سفیدتر، از مرغوبیت بیشتری برخوردار بود.

رنگ کاغذهای اسناد متعه در دوره مورد مطالعه، از تنوع زیادی برخوردار نبود. رنگ کاغذ اسناد طوماری متعه این دوره، همانند اواخر دوران قاجار بود. به این صورت که به علت ارتباطی که با کشورهای فرنگ ایجاد شده و در پی آن واردات کاغذ فرنگی هم افزایش یافته بود، رنگ کاغذ نیز اکثرًا به رنگ‌های نخودی، نیلی، زرد و سفید بود. دومین ویژگی کاغذها ابعاد آن‌هاست، ابعاد اسناد بررسی شده معمولاً بین 18×22 تا 35×22 سانتی‌متر است.

فاصله سطور

فاصله سطور در اسناد متعه تقریباً شبیه به دیگر اسناد شرعی بود. در این اسناد معمولاً بین سطر اول و دوم و سوم فاصله زیادی وجود دارد، از سطر سوم به بعد فاصله سطراها نسبت به هم کمتر می‌شود تا حدی که سطراها آخر تقریباً به هم چسبیده‌اند. تعداد سطور متعه‌نامه‌ها نیز به نوع خط، کاغذ و اندازه قلم بستگی داشت. تعداد سطراها متعه‌نامه‌ها به دلیل مقدمه‌چینی و اطاله کلام، زیاد است. در اسناد طوماری، میانگین تعداد سطور بین ۹ تا ۱۰ سطر است.

یکی دیگر از ویژگی‌های ظاهری این اسناد، کشیدن کلمات انتهای سطر رو به بالاست. این کار علاوه بر جنبه زیبایی‌شناسی که به سند می‌داد و باعث می‌شد تا در نگاه بیننده خوش‌سیما جلوه کند، همچنین گرایش به سمت عالم بالا و مبدأ هستی را در ذهن تداعی می‌ساخت (راهپیما، ۱۳۹۴، صص. ۴۰-۴۱). همچنین این کار باعث می‌شد تا در مصرف کاغذ نیز صرفه‌جویی شود (سند شماره ۳).

درشت‌نویسی

درشت‌نویسی یکی از شیوه‌های مرسوم در نگارش اسناد بود. این کار را معمولاً با قلمی پهن‌تر و نیز با مرکب پررنگ‌تر انجام می‌دادند. هدف از این عمل، جدا کردن بخش‌های مختلف یک سند بود. عمومی‌ترین کاربرد درشت‌نویسی را می‌توان در بعدهایها^۳ مشاهده کرد.

قلم

تحریر اسناد متعه در این دوره به‌وسیله دو نوع قلم رسمی و قلم آهنی بود (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۱۳). می‌توان گفت که کیفیت قلم با کیفیت خط رابطه مستقیم داشت. برای مثال ممکن بود یک شخص که خط خوبی هم داشت، به‌علت استفاده از یک قلم بد، بسیار ناخوانا بنویسد. درواقع استفاده از قلم در تحریر اسناد، مهارت‌های خاص خود را می‌طلبید، اهمیت این موضوع آنچه دوچندان می‌شد که ممکن بود، محرّر یک سند میزان مهریه یا اجرت را بدخلت بنویسد که این خود باعث مشکلات عدیده می‌شد. برای همین لازم بود دبیران اندازه نوک قلم را در طول تحریر سند ثابت و یکدست نگه دارند. همچنین باید به این نکته اشاره کرد که نوک قلم یا به‌اصطلاح دانگ قلم نیز با قطع کاغذ رابطه داشت؛ به این صورت که اگر دبیر می‌خواست سطرهای بیشتری بنویسد، باید از قلم خفی استفاده می‌کرد و بر عکس، اگر می‌خواست سطرهای کمتری بنویسد، از قلم جلی استفاده می‌کرد. در رابطه با متعه‌نامه‌ها باید اشاره کرد که معمولاً محرّر در نوشتن تحمیدیه و خطبه، از قلم جلی و در نوشتن دیگر اجزای سند، از قلم خفی استفاده می‌کرد.

مرکب

یکی دیگر از جنبه ظاهری متعه‌نامه مرکبی است که با آن، سند نوشته شده بود. رنگ مرکب اکثر متعه‌نامه‌ها به رنگ مشکی است، هرچند که رنگ و کیفیت این مرکب‌ها با توجه به جایگاه طبقاتی افراد متغیر بود. مثلاً اگر سند برای اشاره متوسط تحریر می‌شد، رنگ مرکب نیز بسیار کم‌رنگ و بی‌کیفیت بود، ولی بر عکس، سند افراد طبقات بالا معمولاً پررنگ و با کیفیت تحریر می‌شد.

خط

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های ظاهری متعه‌نامه‌ها خط به کار رفته در آن‌ها بود. در واقع عنصر اصلی و اولیه یک قباله، خطاطی است. از این راه است که سند رسمیت می‌یابد و بقیه، یعنی سرلوح و تذهیب همه فروع آن هستند (آغداشلو، ۱۳۷۸، ص. ۲۶۱). از شیوه تحریر خط در این اسناد می‌توان متوجه پایگاه و طبقه اجتماعی افراد شد. به عبارتی، معمولاً سعی می‌شود تا خط موجود در قباله متعه افرادی که از طبقات بالا هستند، به شیوه‌ای بسیار خوش خط و زیبا باشد، حتی آن قباله‌هایی که مدت آن برای چند ماه می‌بود. اما در مقابل، شیوه تحریر خط در قباله‌هایی که مربوط به افراد عادی و طبقات فرودست جامعه بود، بسیار بد و نازیبا جلوه می‌کرد. این خود نشانگر آن است که خطاطی یک قباله، از لحاظ ارزش‌های کیفی، موازی و مساوی یکدیگر حرکت نمی‌کند (آغداشلو، ۱۳۷۸، ص. ۲۶۳).

خط این قباله‌ها انواع خطوط مرسوم را دربر می‌گرفت، مانند ثلث، رقاع، نسخ، شکسته، نستعلیق و تعلیق. اما نکته مهم آن است که نوعی هماهنگی در به کارگیری این خطوط در این اسناد دیده می‌شود. برای مثال آیات و احادیث عموماً به خطوط ثلث و رقاع و نسخ نوشته می‌شوند و دیگر مطالب را گاه به خط نستعلیق و گاه به شکسته نستعلیق می‌نوشتنند.

با بررسی خطوط به کارفته در متعهنه‌ها، دو خط نستعلیق و شکسته نستعلیق که در حدود نیمة دوم قرن هشتم هجری به وجود آمد (بیانی، ۱۳۵۳، ص. ۲۱)، بیشترین کاربرد را در این اسناد داشته‌اند. همچنین در این اسناد، آیات قرآنی و حدیث و دعا را بیشتر با خط نسخ که برای این کار مناسب می‌بود، می‌نوشتند. خط سیاق هم دیگر خطی بود که در این اسناد به کار می‌رفت. این خط در متعهنه‌ها، بیشتر در تعیین میزان و مبلغ اجرت در کنار حروف و اعداد ریاضی استفاده می‌شد. به این صورت که اگر مهریه مال بود و نه جنس، آن را به عدد یا حروف می‌نوشتند و در بالای این اعداد یا حروف، آن مبلغ را به شیوه سیاق که به معنی آیین و روش اسلوب بود (فروغی اصفهانی، ۱۳۷۸، ص. ۱۳)، ثبت می‌کردند.

تحلیل محتوایی متعهنه‌ها

ساختار محتوایی متعهنه‌های طوماری نیمة اول (۱۳۰۴-۱۳۱۰ش) و نیمة دوم (۱۳۱۰-۱۳۲۰ش) پهلوی اول را باید از هم تمیز داد. در نیمة اول دوره پهلوی، که هنوز قوانین مربوط به ازدواج و طلاق تصویب نشده بود، اسناد کما فی‌السابق مانند عصر قاجار تحریر می‌یافتدند، یعنی بر دو اصل شرع و عرف استوار بود. ساختار محتوایی و ظاهری متعهنه‌ها در این دوره نیز، همانند دوره قاجار تنظیم می‌شد و سبک تحریر این اسناد، یادآور شیوه تنظیم سند در دوره قاجار است. اما با تصویب قوانین مربوط به ثبت ازدواج در نیمة دوم پهلوی اول، تغییراتی در ساختار محتوایی و نه ظاهری این اسناد به وجود آمد.

هر سند به‌طور عمده از دو قسم تشکیل می‌شود: ۱. روییه سند؛ ۲. ظهریه سند. سند همچنین به دو جزء عمده قابل تقسیم است؛ متن و اضافات.

متن اصلی

سندشناسی استناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

قسمت اصلی روییه سند است. متن اصلی خود شامل سه قسمت است: مقدمه، رکن کلام، و خاتمه.

مقدمه

به قسمتی از سند گفته می‌شود که همراه با توصیفات و ترکیبات ادبی است و با خطی خوش و نیز با آداب دیبری و ترسّل و همراه با اصول سندنویسی تنظیم می‌شود. کاتب در این قسمت، سعی می‌کند تا خواننده را به موضوع اصلی سند توجه بدهد. خطبه و بعدیه و براعت استهلال، از اجزای تشکیل‌دهنده مقدمه هستند.

رکن حال

رکن حال موضوع یا محتوای اصلی سند است که بیشترین کلمات را به خود اختصاص می‌داده است (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۱۶). کتاب در این قسمت با به‌کاربردن تشبیهات و استعارات و تلمیحات، مطالب را در عبارات مسجع و تعقیدات ادبی می‌پیچید (قائم مقامی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۵). رکن حال خود از چند قسمت تشکیل یافته است که عبارت‌اند از: متن اصلی سند، سعد یا نحس بودن عقد، القاب به‌کاررفته برای متمتع و متمتع بها، اسمای آن‌ها، مدت متعه، و اجرت.

القاب متمتع و متمتع بها

لقب نام اسمی است غیر از نام اصلی، که بر شخص می‌نهادند و حاوی مدح یا ذمی بود (فرشیدور و زیرک، ۱۳۸۰، ص. ۸۸). در فارسی این واژه برابر است با برنام، پازنام و فرنام. دادن القاب به اشخاص، پیشینه‌ای قدیمی دارد و در دوره اسلامی سابقه آن از زمان پیغمبر^(ص) آغاز می‌شود که به بعضی از یاران خود لقب‌هایی می‌بخشید (قائم مقامی، ۱۳۹۴، ص. ۱۵۶).

سنت لقب نویسی و اعطای لقب البته در اسناد شرعی نسبت به سایر اسناد، نمود بارز و بیشتری دارد و اغلب اسامی قیدشده در اسناد و نوشته‌های شرعی، با استفاده از نام پدرانشان از سایر اسناد تمیز داده شده‌اند (شیخ‌الحکمایی، ۱۳۸۰، صص. ۱۴۰-۱۴۱). در تاریخ معاصر ایران، بهویژه در دوره قاجار، دادن القاب و عنوانین بسیار متعدد بود. اعطای لقب طوری به افراط و مبالغه کشیده شد که کار به ابتدا کشید. چنانچه با افزودن مضاف‌هایی به چند مضاف‌الیه مانند الدین، الممالک، الدوله و ... بیش از هزار گونه لقب می‌ساختند (مستوفی، ۱۳۴۳، صص. ۴۲-۴۴). با روی کار آمدن رضاشاه، براساس مصوبه ۱۵ اردیبهشت ۱۳۰۴ش، تمامی القاب ملغی اعلام شد (مجموعه قوانین مصوب مجلس: ۲۶۶). اما کار به همین سادگی نبود. رجالی که سال‌ها و نسل‌اندرنسیل با القاب شناخته می‌شدند، حاضر نبودند تا یک شبه القابی را که به آن مشهور یا شناخته می‌شدند، کنار بگذارند.

در رابطه با اسناد متعه نیز این امر قابل تعمیم و تطبیق است؛ یعنی با وجود حکم الغای القاب، ولی در اسناد دوره پهلوی همچنان از لقب برای متمتع و متمتع بها استفاده شده است.

نمونه‌ایی از به کار گیری القاب:

«جناب فخامت نصاب عمده الاعزه» (سنده شماره ۴).

«علیا مخدره محترمه الشیبب العاقله المختاره عصمت پناه» (همان سنده).

طرفین عقد (معرفی متمتع و متمتع بها)

بعد از ذکر القاب برای زوجین، نوبت به آوردن اسامی زوج‌ها می‌رسید. این بخش نقطه شروعی بود که کلمه «سنده» در شناسایی قرارداد ازدواج، قابل توجیه شود. در بررسی انجام شده در قباله‌های متعه این دوران، نام متمتع اکثراً پیش از نام متمتع بها آورده شده است. گفتنی است که در اکثر متعه‌نامه‌های این دوره، نام زوجین همراه با اسامی

سندشناسی استناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

پدرانشان آورده می‌شد. ثبت نام پدر در متعه‌نامه‌ها باعث می‌شد تا شجره‌نامهٔ افراد از طریق پدرانشان مشخص شود.

نمونه‌ای از معرفی متمتع بها:

«جیران بنت مرحوم علی اصغر» (سند شماره ۳).

مشاغل خانواده‌های زوجین

یکی از ویژگی‌های مهم قبایله‌های متعه که از نظر مردم‌شناسی و به عبارتی تاریخ مردم حائز اهمیت می‌بود، مشاغل نام برده شده در این استناد بود. با بررسی مشاغل ذکر شده در این استناد، اول می‌توان با مشاغل موجود در آن دوران آشنا شد و نیز با مقایسهٔ شغل متمتع و نیز شغل پدر متمتع بها، به جایگاه طبقاتی زوجین پی برد.

نمونه‌ای از مشاغل به کاررفته در این استناد:

«آقا محمد حسین عطار» (سند شماره ۱).

عبارت‌های دعایی بعد از اسامی

غالباً بعد از آوردن اسامی شخصیت‌های مهم، مانند روحانیون، علماء، بزرگان و سادات، عبارت‌های دعایی برای احترام به جایگاه آنان آورده شده بود. همچنین از این عبارت‌های دعایی می‌توان به زنده یا مرده بودن آن شخص نیز وقوف یافت. برای کسانی که در قید حیات نبودند، عموماً از عبارت؛ طاب ثراه و روحنا فدah و برای افرادی که در قید حیات بودند، معمولاً از عبارت‌هایی نظیر: کثرا اللہ امثالہم، مد ظله العالی استفاده می‌شد.

نمونه‌هایی از این عبارت‌های دعایی:

«خلف مرحمت و غفران پناه رضوان جایگاه آقای آقا میرزا موسی خان طاب ثراه» (سند شماره ۴).

«صبية مرضیه مرحوم مبرور جنت مکان آقا مشهدی عباس قمی الصل رحمة الله عليه» (سنده شماره ۴).

مدّت

اصولاً فرق بین ازدواج موقت و ازدواج دائم در دو چیز بود: مدت و مبلغ (مهریه/اجرت) (بی‌نام/خطی: ۳۵). برای همین است که ازدواج موقت، موقتی است و ازدواج دائم، دائمی (ایمانی راد و وزیری‌فرد، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۸). ماده ۱۰۷۵ قانون مدنی در این زمینه تصریع می‌کند: «نکاح وقتی منقطع است که برای مدت معین واقع شده باشد». همچنین در ماده ۱۰۷۶ ق.م نیز آمده است: «مدت نکاح منقطع باید کاملاً معین شود». در این ازدواج، زن و مرد تصمیم می‌گیرند که به‌طور موقت با هم ازدواج کنند و پس از پایان مدت، خودبه‌خود و بدون طلاق از هم جدا می‌شوند. اما در ازدواج دائم مرد و زن برآئند تا پایان عمر با هم زندگی مشترکی داشته باشند و در صورت بروز اختلاف، باید حتماً به طلاق روی بیاورند (عباس‌زاده، ۱۳۷۸، ص. ۱۴۱). در همین رابطه، ماده ۱۱۳۹ قانون مدنی اشعار می‌دارد: «طلاق مخصوص عقد دائم است و زن منقطعه به انقضاء مدت یا بدل آن از طرف شوهر، از زوجیت خارج می‌شود».

بنابراین، نکته مهم این است که مدت در ازدواج موقت، یکی از ارکان اساسی است. درمورد این‌که اگر در نکاح منقطع مدت ذکر نشود، چه خواهد شد؟ میان فقهاء اختلاف‌نظر وجود دارد؛ بعضی عقیده دارند که عقد نکاح به دائم مبدل می‌شود (حر عاملی، بی‌تا، ج. ۲۱/۴۷-۴۸؛ خمینی، بی‌تا، ج. ۲/۲۹۰). پاره‌ای دیگر عقیده دارند که عقد باطل است (شهید ثانی، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۳)، زیرا در نکاح منقطع، تعیین مدت شرط است، پس چنانچه عقد فاقد این شرط باشد، باطل است (محقق دمامد، ۱۳۶۸، ص. ۲۱۶). همچنین گفتنی است که در قانون مدنی، ماده‌ای مبنی بر این‌که اگر

سندشناسی استاد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زنده و همکار

در ازدواج موقت مدت ذکر نشود، عقد باطل است، وجود ندارد (برخلاف این، در قانون مدنی ماده ۱۰۹۵ به صراحت اعلام شده که تعیین نکردن مهریه در ازدواج موقت، موجب بطلان آن خواهد شد).

نمونه‌هایی از مدت در متعه‌نامه‌ها:

«از حال تحریر به مدت ده سال تمام هلالی» (سند شماره ۲).

«چهار ماه تمام» (سند شماره ۷).

مهریه / اجرت

مهریه مالی است که به مناسبت عقد نکاح چه دائم و چه موقت، مرد ملزم به دادن آن است (کاتوزیان، ۱۳۵۰، ج. ۱/ص. ۱۳۸). به عبارت دیگر، آن مال معینی است که بر سبیل متعارف، هنگام عقد نکاح زوج به زوجه می‌دهد یا به نفع زوجه بر ذمه می‌گیرد (عفری لنگرودی، ۱۳۷۸، ص. ۷۰۲). ماده ۱۰۷۸ قانون مدنی درباره مهریه اشعار می‌دارد: «هر چیزی را که مالیت داشته و قبل تملک نیز باشد، می‌توان مهر قرار داد». همچنین در ماده ۱۰۷۹ قانون مدنی نیز آمده است: «مهر باید بین طرفین تا حدی که رفع جهالت آن‌ها بشود، معلوم باشد». مهر در نکاح منقطع می‌تواند عین خارجی یا منفعت یا حقی از حقوق مالی باشد، ولی به هر حال باید به وسیله کیل، وزن، عدد، مشاهده یا توصیف دقیق از هرگونه ابهام خالی باشد (محقق داماد، ۱۳۶۸، ص. ۲۱۹). گفتنی است که در بررسی انجام شده در استاد متعه، از کلمات متنوعی برای نشان دادن مهریه استفاده شده است، اجرت، صداق، مبلغ از نمونه کلمات به کاربرده شده است. اما بیشترین واژه به کاررفته برای نشان دادن مهریه که اتفاقاً با ماهیت سند هم ارتباط مستقیم داشت، کلمه اجرت بود.

مقدار اجرت در متعه‌نامه‌ها اکثرًایک مقدار وجه رایج دوره و مقداری جنس بود. این‌ها البته جدای از شروطی است که در عقد نوشته شده بود و ممکن بود مربوط به مسائل مالی باشد. درواقع میزان اجرت به عوامل مختلفی از قبیل تفاوت طبقاتی، نوع

شغل و معیشت، شهرنشین یا روستانشین بودن و ... بستگی داشت. در خاطرات مونس‌الدوله درباره این تفاوت طبقاتی در میزان مهریه، آمده است: «مهر زن‌های طبقات پایین خیلی کم بود، برای مثال ده تومان، بعضی‌ها که کارشان گاوداری یا الاغداری بوده است، مثل الاغ و گاو را مهر می‌کردند» (مونس‌الدوله، ۱۳۸۰، ص. ۶۸).

نمونه‌هایی از اجرت در اسناد متعه:

«یک سیر نبات زرد» (سنند شماره ۶).

«یک تومان» (سنند شماره ۵).

خاتمه

خاتمه یا به اصطلاح دیگر فاتحه، آخرین قسمت یک متن یا سند بود (قائم مقامی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۵). مطالب خاتمه متعه‌نامه‌ها معمولاً با دعا برای افزایش رزق و ازدیاد نسل و سلامتی برای زوجین پایان می‌پذیرد.

اضافات سند

همان‌طور که در ابتدا اشاره شد، هر سند شامل دو بخش بود: متن و اضافات. اضافات در واقع مطالبی است که خارج از متن قرار دارد و از نظر حقوقی و مطالبی که به دست می‌دهند، بسیار بالاهمیت هستند.

تسمیه / تحمیدیه

تسمیه عنوانی است شامل حمد و سپاس خدا که معمولاً در صدر سند قرار می‌گرفت. تحمیدیه در اسناد ساختاری نسبتاً مشابه با متن دیباچه کتب دارد؛ به این شکل که تحمیدیه با نام خداوند متعال شروع و به حمد و ثنای بزرگان دین مبین اسلام و ائمه

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زنده و همکار

اطهار علیهم السلام می‌پردازد (سمسار، ۱۳۴۷، ص. ۱۳۶). در متعه‌نامه‌ها، تحمیدیه‌های مختلفی وجود دارد، مانند: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» که خلاصه آن «بِسْمِهِ» است، «هُوَ» یا «بِسْمِهِ تَعَالَى». اما بعضی اسناد تحمیدیه‌های خاص خود را دارند، که بازگوکننده نوع سند بود، درواقع سندشناس با یک نگاه به تحمیدیه می‌تواند نوع سند را مشخص کند. پس درحقیقت در اینجا تسمیه معنی پیدا می‌کند، به این صورت که از طریق تحمیدیه، نوع سند مشخص می‌شود. مهم‌ترین تحمیدیه متعه‌نامه‌ها عبارت «هُوَ الْمُؤْلِفُ بَيْنَ الْقُلُوبِ» است که کار را برای تشخیص نوع سند آسان می‌کند.

تاریخ تحریر سند

یکی دیگر از اضافات سند در متعه‌نامه‌ها، تاریخ تحریر سند بود. در بررسی انجام شده در اسناد متعه، همگی این اسناد از تاریخ تحریر سند برخوردارند، هرچند اگر در یک سند شرعاً تاریخ تحریر سند درج نشده باشد، می‌توان از سجلات و تأییدیه‌های حاکم شرع و شهود به تاریخ تحریر سند پی برد. در این اسناد همچنین تاریخ تحریر سند معمولاً با ذکر روز، ماه، سال و به شکل‌های عددی یا حروفی یا ترکیبی از هر دوست. گفتنی است که قبل از درج تاریخ سند، از کلماتی همچون: تحریراً، تحریراً فی، فی شهر و ... استفاده می‌شد.

نمونه‌ایی از تاریخ تحریر سند در متعه‌نامه‌ها:

«وَ كَانَ فِي تَحْرِيرٍ ۖ فِي ۱۷ شَهْرٍ ذِي الْحِجَّةِ الْحَرَامِ فِي شَهْرٍ يَكْهَازُ وَ سِيَصُدُ وَ پِنْجَاهُ وَ چَهَارَ هَجْرِيٍّ قَمْرِيٍّ سَنَهُ ۱۳۵۴» (سند شماره ۲).

ساختار حاشیه‌های سند

یکی از مهم‌ترین اجزای هر سند، حاشیه‌های آن است؛ به عبارتی هر سند علاوه‌بر متن اصلی، یک حاشیه نیز دارد که عموماً اضافات سند محسوب می‌شود. یعنی این اجزاء

جزو متن اصلی یا رکن اصلی نیستند، ولی به نوعی متن اصلی را تکمیل می‌کنند. پس از آن‌که یک سند شرعی با ارکان اصلی خود تهیه و تنظیم می‌شد، علی‌الرسم اضافاتی نیز بر آن افزوده می‌شود که شامل اجزایی همچون تسمیه، تاریخ کتابت، تأییدیه حاکم شرع و تأییدیه شهود، مهر، ادامه متن اصلی و در اسنادی که اصیل نیستند و سواد محسوب می‌شوند، تأییدیه محضردار در مطابقت آن با اصل سند در روئیه یا ظهریه سند است (بلندی، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۳). سِجل و متن رویه درواقع دو کفه یک ترازو هستند (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۱۷). در ادامه مهم‌ترین ساختار حاشیه‌های اسناد متعه، بررسی می‌شوند.

مهر

یکی از مهم‌ترین اجزای سند مهرهای به کار رفته در آن‌ها بود. مهرها همواره کاربردهای گوناگونی داشته‌اند؛ یکی از مهم‌ترین کاربرد مهرها در اسناد، اعتبار بخشیدن به محتوای سند، یا به اعتباری تصدیق سند و نیز جنبه رسمی و قانونی دادن به آن است (رضایی، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۲). ویژگی دیگر مهرها شناخت صاحب و مالک مهر بود. این مالکان ممکن بود مردمان عادی یا از بزرگان و علمای مشهور زمان خود باشند. شناخت مهرها به عنوان یکی از ابزارهای به کار رفته در متعه‌نامه‌ها می‌تواند اطلاعات گسترده‌ای در زمینهٔ نسب‌شناسی، زیبایی‌شناسی و رجال‌شناسی در اختیار پژوهشگران بگذارد.

سِجلات

سِجل به معنی آنچه برای تأیید مطلبی در پایین نامه یا نوشته‌ای می‌آورند و نیز به معنی تأیید کردن و تصدیق کردن است (انوری، ۱۳۸۱، ج. ۵/۴۰۵۲-۴۰۵۱). سجلات از نظر رجال‌شناسی بسیار اهمیت دارند. سجلات در اسناد شرعی به چهار دسته تقسیم

سندشناسی استاد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

می‌شوند؛ سجل اعترافی، وقوعی، شهودی، مطابقه‌ای. در ادامه هر چهار نوع سجل توضیح داده می‌شوند:

سجل اعترافی: سجلی را که حاکی از عمل و قصد صاحب سند است، سجل اعترافی گویند (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۲۰).

سجل مطابقه‌ای: هرگاه سواد سند را با اصل مطابقت دهنده، از این سجل استفاده می‌شود.

سجل شهودی: به معنی آن است که عده‌ای به لحاظ سمعی و بصری از یک واقعه خبر دهنده. کلماتی مانند: شاهد، شهد بما فيه، الشهود فی الذلک، در این نوع سجل استفاده می‌شود (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۲۰).

سجل وقوعی: در این نوع سجل، عالم انشای سند، قصد و هدف واقعی شخص یا اشخاص را اعلام می‌کند (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۱۸). کلماتی مانند: اعترف، قد اقره واقف یا موقف در این نوع سجل کاربرد دارد.

در میان این نوع سجلات، سجل شهودی و وقوعی بیشترین کاربرد را در متعهنه‌ها دارند. بررسی سجلات این شاهدان هم از نظر رجال‌شناسی، شناخت دست خط، پیشه و شغل و مهر افراد اطلاعات بسیاری در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهند.

نمونه‌هایی از کاربرد سجلات:

«لقد وقع النكاح الانقطاعي في الهدء على للاجرة في سلخ شهر صفر الخير ١٣٥٩»
(سندي شماره ۱).

«الشهود كربلاي حسن كدخلدا» (سندي شماره ۲).

ظہریہ

به معنی پشت‌نویسی بود. پس از آن‌که فرمان یا سندی از همه جهات، متن و اضافات، کامل می‌شد، در دفاتر ثبت می‌شد، به این معنی که از آن‌ها رونوشت بر می‌داشتند تا سوابق در دفاتر باشد (قائم مقامی، ۱۳۹۴، صص. ۲۳۹-۲۴۰). در این بین بر پشت این اسناد عباراتی چون «ملاحظه شد، قلمی شد»، را ثبت می‌کردند، که نشانه‌ای بر ظهیره‌نویسی سند بود.

جنبه‌های حقوقی متعه‌نامه‌ها

شروط ضمن عقد

در اکثر متعه‌نامه‌ها گاه شروطی وجود دارند که در اصطلاح به آن شروط ضمن عقد می‌گویند. این شروط، گاه در متن اصلی آورده می‌شد و در برخی موارد، در حاشیه به رشتۀ تحریر درمی‌آمد. نکته مهم دیگر آن است که با مقایسه اسناد متعه این دوران با اسناد نکاح دائم می‌توان دریافت که به علت آن‌که در نکاح موقت، اراده طرفین در ازدواج گسترشده‌تر است، شروط نیز بسیار بیشتر است. درواقع در نکاح منقطع نیز، زوجین می‌توانند در ضمن عقد، بر هرگونه شرطی در رابطه با کم و کيف تمتّعات و زمان و مکان آن توافق کنند (محقق داماد، ۱۳۶۸، ص. ۲۲۰).

شروط ضمن عقد را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم‌بندی کرد: اول شروطی که لازمه پذیرش زوجه جهت عقد نکاح است. به عبارتی تا زوجه از این شروط برخوردار نباشد، ازدواج جنبه قانونی به خود نمی‌گیرد. کلماتی مانند: الباکره، البالغه، الرشیده، المختاره، العاقله درواقع مربوط به زوجه است که می‌بایست از این ویژگی‌ها برخوردار باشد. البته ذکر این نکته ضروری است که ویژگی‌های فوق به خصوص ویژگی باکره، بیشتر مخصوص به نکاح دائم است، اما در اسناد متعه بررسی شده، تقریباً همه ویژگی‌های مذکور نیز، در متن آمده است.

سندشناسی استناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

دوم شروطی که زوجه و والدین او در عقد نکاح مطرح کرده‌اند (سام و علی صوفی، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۳). این شروط درحقیقت پشتونهای برای متمعن بها محسوب می‌شد. حق مکان زندگی، دادن نفقة و شیربها، شرط سفر و تأمین خوراک و پوشак، از جمله شروط مندرج در متعه‌نامه‌ها هستند.

نمونه‌هایی از شروط ضمن عقد:

«مادام الحباله باید مخارج او را با لباس بدهد» (سند شماره ۷).

«و شرط شد که تمام مخارج رقیه خانم مستظره را از حیث خوراک و پوشاك و لباس و سکنی و کفش و غیره ذلک بهطور معمول و متعارف ... در مدت مذکوره به ابقاء علقة زوجیت متحمل شود» (سند شماره ۴).

جاری شدن صیغه عقد به فارسی و عربی

صیغه عبارتی است که با خواندن آن، عقد تحقق می‌یابد. به عبارتی، صیغه لفظی است که در قالب آن اراده انشاء به صراحة یا کنایه ابراز و اعلام می‌شود (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۷۶). قانون مدنی در ماده ۱۱۳۴ صیغه را این‌گونه تعریف می‌کند: «در عقود و ایقاعات تشریفاتی الفاظ معین را گویند که عقد یا ایقاع بدون آن الفاظ، درست نیست». قانون مدنی در ماده ۱۰۶۲ بیان می‌کند: «نکاح واقع می‌شود، به ایجاب و قبول با الفاظی که صریحاً دلالت بر قصد ازدواج نماید». از قانون فوق چنین مستفاد می‌شود که قانون مدنی برای ایجاب و قبول صیغه خاص یا لغت و لفظ ویژه‌ای را ملحوظ نداشته، بلکه هر لغت (زبان) و هر نوع صیغه‌ای را که دلالت صریح بر قصد ازدواج داشته باشد، کافی دانسته است. هرچند که عده زیادی از فقهاء معتقد‌ند انجام نکاح به لفظ عربی باید انجام گیرد و حتی اسمی زوجین نیز می‌بایست به زبان عربی خوانده شود. برای مثال اگر اسم زوجین ایرانی بود، باید به اول آن اسم الف و لام اضافه کنند (محمد

صالح/خطی: ۱۳۴). در مقابل عده دیگر عقیده دارند هر لفظ دیگری را نیز می‌توان برای خواندن صیغه استفاده کرد (سنگلجی، ۱۳۴۷، ص. ۱۳؛ خاتون‌آبادی/خطی: ۹).

در مسئله عقد متعه، علاوه بر خواندن صیغه به عربی صحیح، ماضی بودن صیغه، قصد انشاء، وجود عاقد (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ص. ۲۰۷)، عاقل، بالغ بودن عاقد و طرفین عقد، تعیین زن و شوهر به هنگام خواندن خطبه عقد و رضایت قلبی طرفین به امر ازدواج نیز باید رعایت شود.

نمونه‌ایی از جاری شدن صیغه:

«صیغه عقد انقطاعیه واقع و ایجاد شد» (سند شماره ۱).

نتیجه

اسناد به عنوان یکی از منابع دست اول، نقش مهمی در بازسازی تاریخ اجتماعی دارند. در این میان، اسناد متعه به علت ماهیت برآمده از فقه اسلامی، در زمرة اسناد شرعی قرار می‌گیرند. هر چند که از نظر حقوقی و هویتی هم، دارای اهمیت بسیاری هستند. این اسناد اطلاعات خاصی را درباره اجرت، مدت، شروط ضمن عقد، جغرافیای تاریخی، مسکوکات و مسائل سندشناسی، قباله‌نویسی و مهرشناسی ارائه می‌دهند. در واقع، این اسناد به عنوان آینه تمام‌عيار تاریخ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی هستند. متعه‌نامه‌ها در این پژوهش به طور عمده از دو جنبه بررسی شدند: بررسی شکلی و محتوایی. با بررسی صورت‌گرفته در شکل ظاهری و محتوایی متعه‌نامه‌ها در نیمة اول، دوره پهلوی اول، یعنی بین سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۰ش، به علت فقدان قوانین مربوط به ثبت ازدواج، هنوز اسناد متعه در این دوره از نظر ظاهری و هم از نظر محتوایی، تحت تأثیر شیوه قباله‌نویسی دوره قاجار بود، به این ترتیب که فقه و شرع اسلام، بر تنظیم و تحریر این اسناد حکم‌فرما بود.

سندشناسی استاد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زنده و همکار

در نیمة دوم رضاشاه (۱۳۲۰-۱۳۱۰ش) با اصلاح نظام قضائی و همچنین تصویب قوانین مربوط به ازدواج، تغییر و تحولاتی در رابطه با محاکم شرع و نیز در استاد ازدواج روی داد. این تحولات از یکسو موجب به حاشیه رانده شدن محاکم شرع و از سوی دیگر باعث عرفی سازی امر قضاوت شد. در همین راستا، با تصویب لایحه قانون مدنی (۱۳۰۷ تا ۱۳۱۰ش) که یکی از مباحث آن، موضوع نکاح و طلاق بود و نیز به دنبال تصویب قانون ثبت ازدواج و طلاق در سال ۱۳۱۰ش، که مقرر شد در نقاطی که وزارت عدله تعیین می‌کند، ازدواج و طلاق باید در یکی از دفاتر ازدواج و طلاق به ثبت برسد، باعث شد تا تغییراتی در محتوای متعه نامه‌ها صورت پذیرد. با این‌که ثبت نمره و تاریخ ثبت، تاریخ وقوع عقد، اسم زوج و زوجه می‌باشد حتی در سند متعه ذکر شود، مهم‌ترین تغییرات صورت گرفته در محتوای این استاد، ثبت نمره (شماره) در این استاد، توسط دفاتر ازدواج بود. اما به دلیل کمبود این استاد باعث شده است محققان نتوانند از نظر کمی و کیفی (تغییرات ایجاد شده در محتوا متأثر از قوانین جدید) آن‌ها را بررسی کنند. برای نمونه از بین استاد نیمة دوم پهلوی اول تنها سند دوم بعضی از تغییرات ایجاد شده در محتوا در آن رعایت شده است و دیگر استاد این دوره با وجود قوانین تصویب شده هیچ‌یک از تغییرات را در استاد رعایت نکرده و کماکان مانند نیمة اول پهلوی تنظیم می‌شدند.

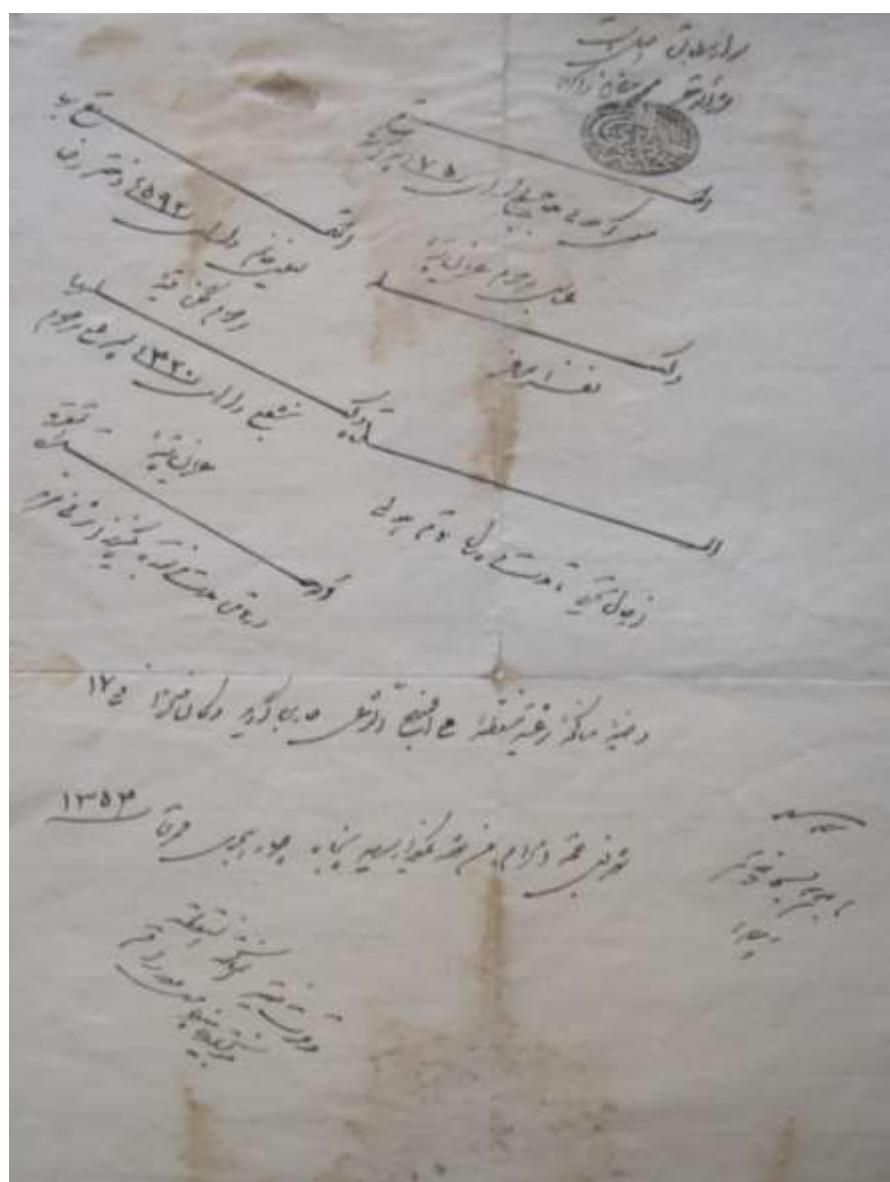
ضمیمه

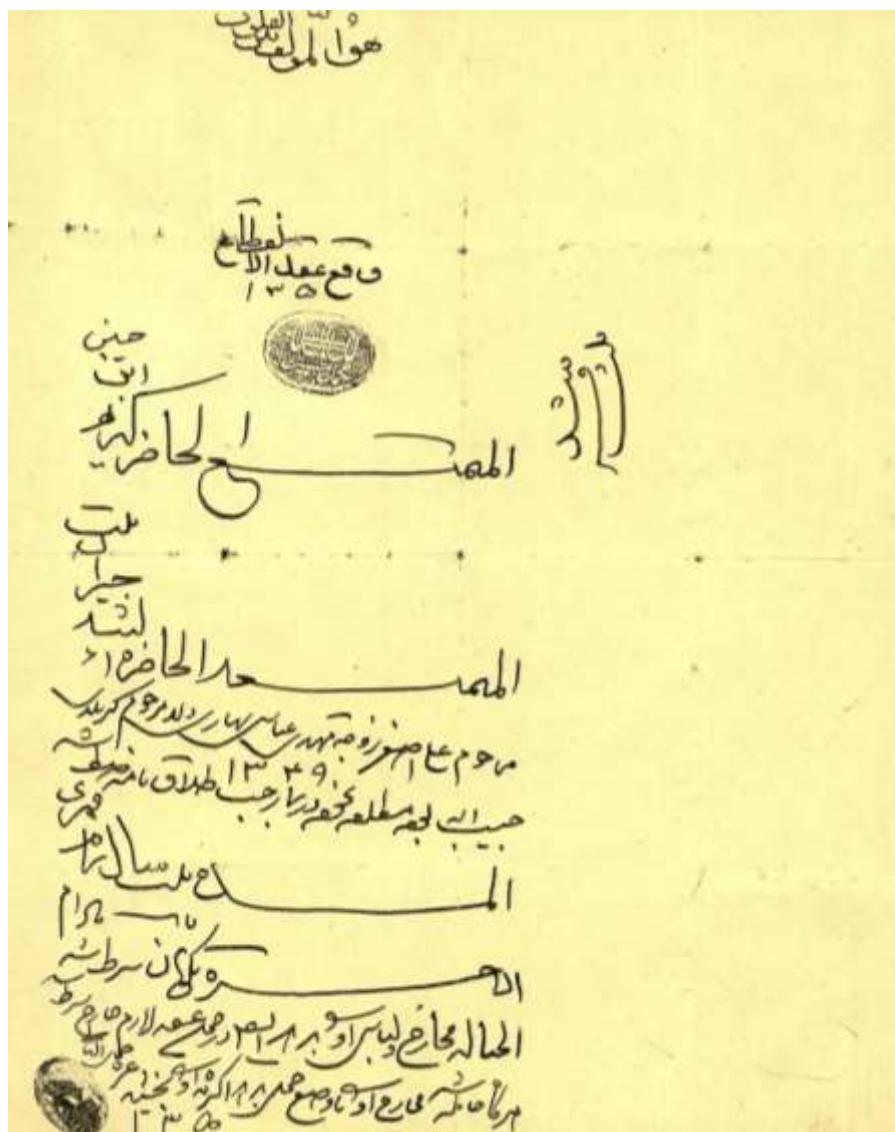
سنده شماره ۱: (ساکما^۳) ۲۹۶-۰۲۶۰۶۸

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

سند شماره ۲: (سایت دنیای زنان در عصر قاجار^۴) ۱۴۱۴A۴۰

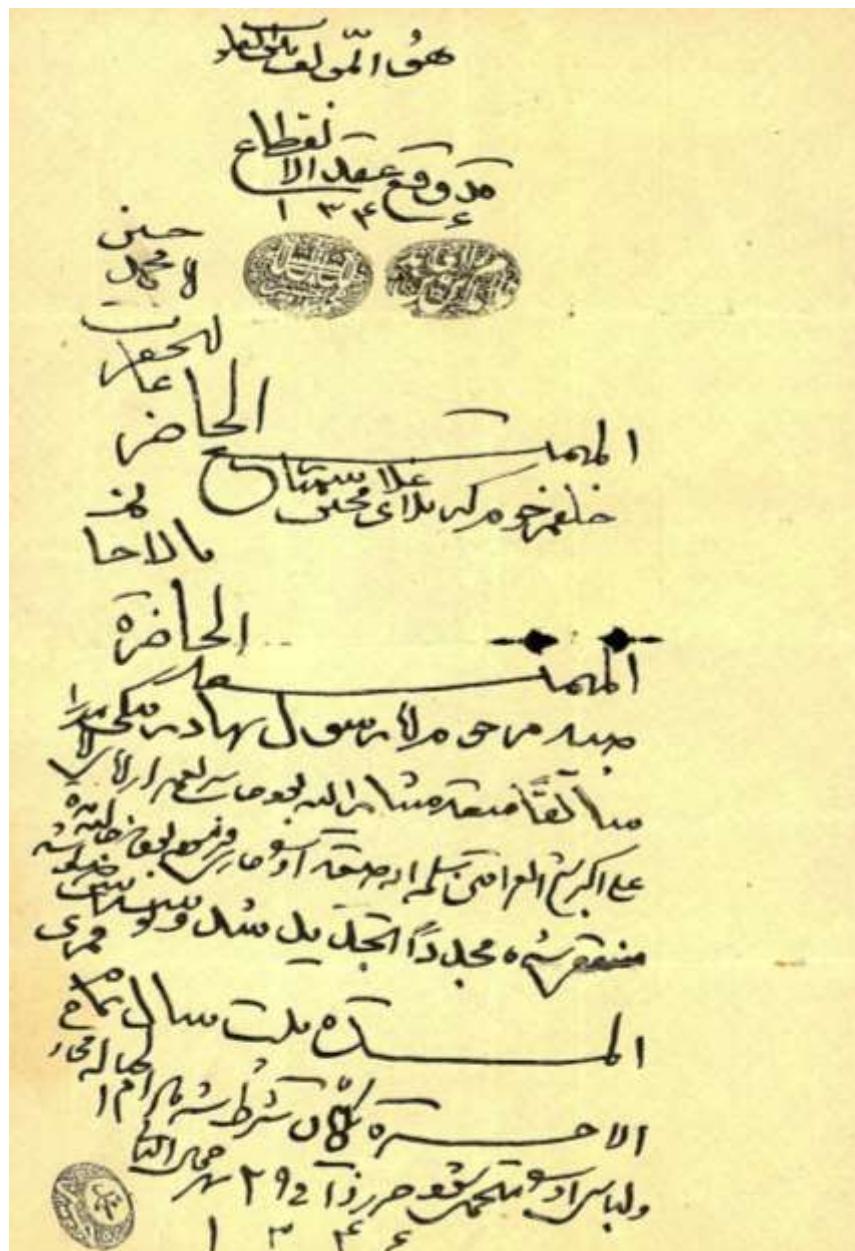

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زنده و همکار

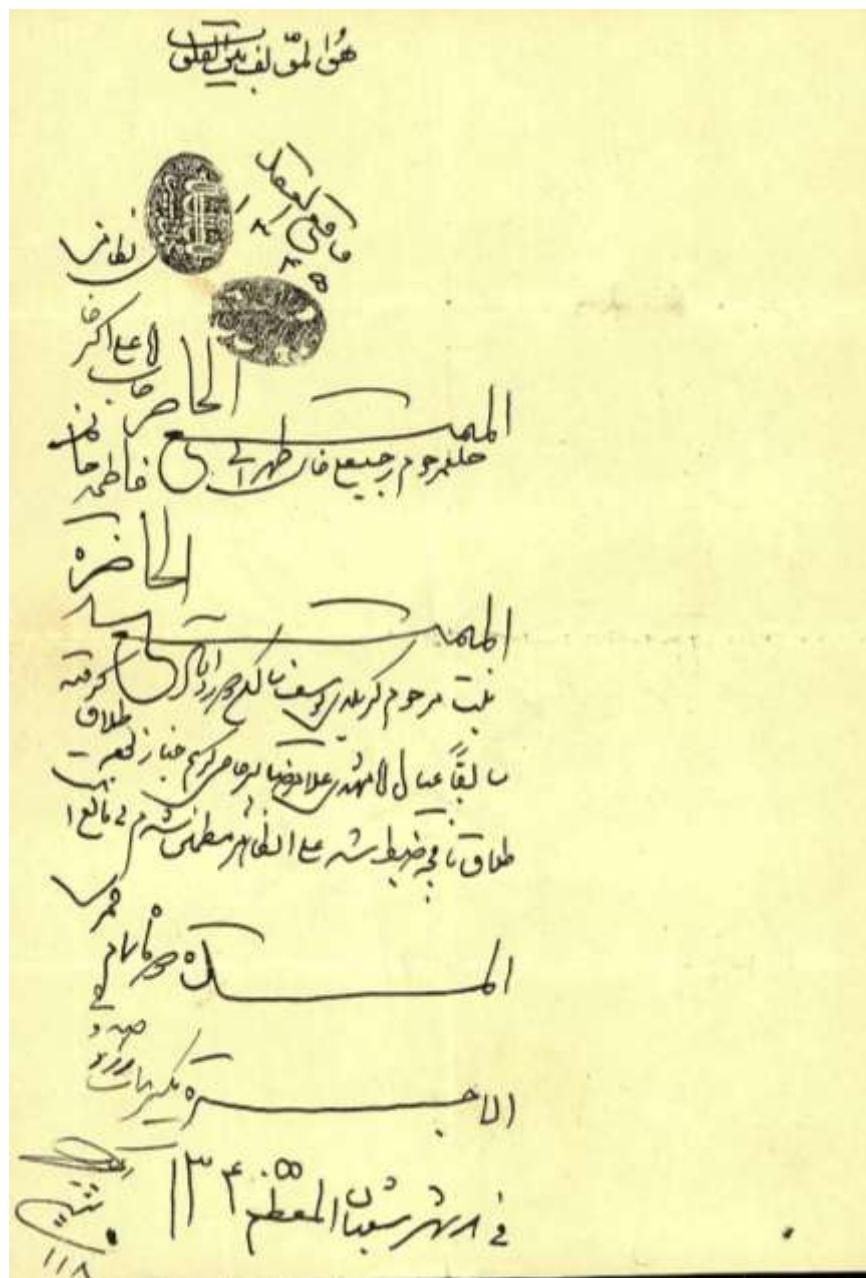
سد شماره ۴: (سایت دنیای زنان در عصر قاجار^۱) ۱۲۵۲A۱۳۰

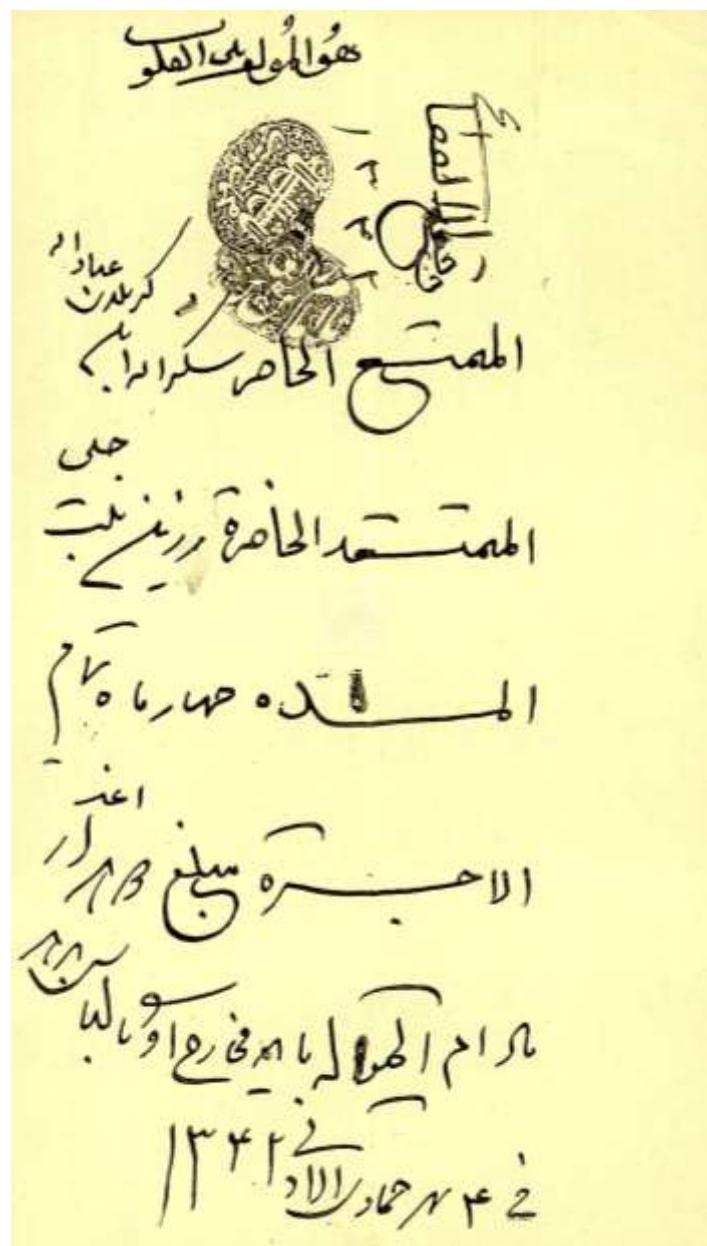
سندشناسی استاد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زنده و همکار

سد شماره ۶: (ساکما^۳) ۲۹۶-۰۲۶۰۶۸

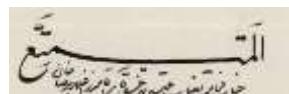
جامعة شناسی تاریخی ۱۴۰۱ دوره ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان

سد شماره ۷: (ساکما^۹) ۲۶۰۶۸ - ۲۹۶

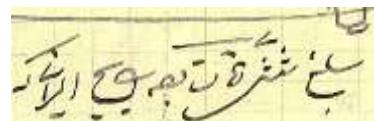

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زنده و همکار

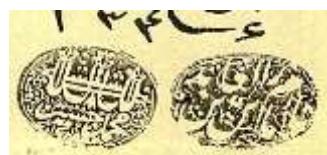
نمونه‌ای از درشت‌نویسی

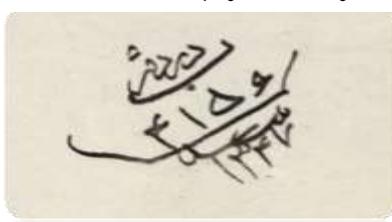
نمونه‌ای از کاربرد خط سیاق

نمونه‌هایی از کاربرد مهرها در اسناد متعه:

نمونه‌ای از ظهریه: در دفتر ب ۱۵۶ ثبت شد، ۱۳۴۷.

پی‌نوشت‌ها

۱. کاغذ طوماری: کاغذ باریک و معمولاً پیچیده‌ای که در آن چیزی نوشته شده باشد، واحدی برای شمارش، معادل ده دسته کاغذ ۲۴ ورقی. گونه‌ای خط که معمولاً در نوشتگان کیهانی مساجد و بناهای باشکوه به کار می‌رفته و نیز به معنی دفتر، کتاب و نوشته، جمع آن طوامیر است (محسن روستایی، ۱۳۹۵ ص. ۵۳۹).
۲. منظور از بعدیه آن است که محرر سند بعد از حمد و ثنا، با آوردن کلمه «اما بعد» یا «بعد» یا «فبعد» به بیان علت رخ دادن امر ازدواج می‌پردازد (سلطانی مقدم، ۱۳۸۹، ص. ۱۲؛ علیزاده بیرجندي، ۱۳۸۵، ص. ۹۹).
۳. ازدواج موقت محمدحسین عطار با حاجیه خانم دختر آقا علی اکبر، به مدت دو ماه و اجرت شش تومان وجه رایج ایرانی.
۴. ازدواج موقت کربلاجی حاجعلی با لیلی خانم دختر رضا، به مدت ده سال و اجرت یک پونز اشرافی مرند.
۵. ازدواج موقت ابن حسین با جیران دختر علی اصغر، به مدت بیست سال قمری و اجرت یک تومان.
۶. ازدواج موقت میرزا غلامرضا خان با رقیه خانم دختر مرحوم آقا مشهدی عباس قمی الصل، به مدت چهل سال کامل هلالی و اجرت بیست تومان.
۷. ازدواج موقت آقا محمد حسن با بالا خانم دختر آقا رسول، به مدت بیست سال و اجرت یک تومان.
۸. ازدواج موقت علی اکبر خان نظامی با فاطمه خانم دختر مرحوم کربلاجی یوسف، به مدت دو ماه قمری و اجرت یک سیر نبات زرد حبه.
۹. ازدواج موقت شکر الله با زرین دختر حسین، به مدت چهار ماه و اجرت دو هزار دینار.

منابع

- آرشیو اسناد سایت دنیای زنان در عصر قاجار: ۱۴۱۴۵A۴۰، ۱۲۵۲A۱۳۰، ۱۴۱۴۵A۴۱، آغداشلو، آ. (۱۳۷۸). از خوشی‌ها و حسرت‌ها (برگزیده گفتارها و گفت و گوها ۱۳۷۱-۱۳۷۸).
- آل داود، س.ع. (۱۳۸۴). برگی از ثبت اسناد در ایران. کانون وکلا، ۱۱۹ و ۱۱۱، ۵۶-۶۸.

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زنده و همکار

اختری، م.ع. (۱۳۷۷). قباله و قباله‌نویسی. کانون، ۷، ۸۱-۹۱.

اسدی، ل.س. (۱۳۸۷). نقد و بررسی قوانین ثبت ازدواج. *مطالعات راهبردی زنان*، ۴۰، ۱۰۳-۱۳۰.

انوری، ح. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. ج. ۵. تهران: سخن.

ایمانی راد، ل.، و وزیری فرد، مج. (۱۳۸۸). ماهیت متعه زن. *بانوان شیعه*، ۱۹،

بلندی، م. (۱۳۹۲). استشہادنامه‌های دوره قاجار (از عصر ناصری تا پایان دوره قاجار، ۱۲۶۴-۱۳۴۴ مق.). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.

بیانی، م. (۱۳۵۳). کتاب‌شناسی کتاب‌های خطی. به کوشش ح. محبوبی اردکانی. تهران: انجمن آثار ملی.

جعفری لنگرودی، م.ج. (۱۳۷۸). *ترمینولوژی حقوق*. تهران: گنج دانش.

حر عاملی، ش. (بی‌تا). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء تراث، ج. ۲۱.

حسینی خاتون‌آبادی، م.ب. *عقود نکاح و متعه*. تهران: مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۳۷۰۴.

خمینی، ر. (بی‌تا). *تحریر الوسیله*. ج. ۲. قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم.

راهپیما، غ.ر. (۱۳۹۴). *الغبا تا هنر*. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی با همکاری مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن» و پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

رضایی، ا. (۱۳۸۳). *نظری بر مهرهای دوره قاجار*. کتاب ماه و هنر، ۷۷-۱۳۲، ۱۳۶-۱۳۶.

رضایی، ا. (۱۳۹۰). *درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

روستایی، م. (۱۳۹۵). *ادیبات تاریخی و دیوان‌سالاری ایران، «عهد مغول تا سرآغاز دولت صفویه»* با تکیه بر متون نثر فارسی و اسناد مکتوب تاریخی و محوریت بررسی لغات و

اصطلاحات دیوانی - اجتماعی و سندشناسی (قرن، هفتم تا پایان قرن نهم هجری). تهران:

مؤسسه و انتشارات ندای تاریخ.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): ۲۹۶-۰۲۶۰۶۸، ۲۹۶-۰۲۶۰۶۸، ۲۹۶-۰۲۶۰۶۸.

.۲۶۰۶۸-۲۹۶

سام، ع. و علی صوفی، ع.ر. (۱۳۹۵). در ضرورت و اهمیت شناخت اسناد تاریخی: واکاوی

عقدنامه‌های ازدواج عهد قاجار. پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۱، ۹۳-۱۱۰.

سلطانی مقدم، ح. (۱۳۸۹). نه فرمان شیخ‌الاسلامی، عقدنامه و معافیت از سربازی (مربوط به

خاندان تهجدی ساوه) از قرن دوازدهم و سیزدهم. پیام بهارستان، ۱۰، ۴۲-۵۱.

سمسار، م.ح. (۱۳۴۷). فرمان‌نویسی در دوره صفویه. بررسی‌های تاریخی، ۱۴، ۱۳۵-۱۴۸.

سنگلچی، آ. (۱۳۴۷). خصوبات و قواعد معاملات. تهران: مؤلف.

شهید ثانی، ز. (۱۳۸۸). فقه ۷: شرح لمعنة دمشقیه. ترجمه ع. زراعت. تهران: مؤسسه فرهنگی

هنری دانش‌پذیر.

شیخ‌الحكمای، ع. (۱۳۸۰). کاتبان و قاضیان اسناد بقعة شیخ صفی‌الدین اردبیلی. نامه بهارستان،

۴، ۱۳۷-۱۵۲.

شیخ انصاری، م. (۱۴۱۵). رساله نکاح. قم: مؤسسه باقری.

صفری آق قلعه، ع. (۱۳۹۰). نسخه شناخت (پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی).

تهران: میراث مکتب.

عباس‌زاده، ع. (۱۳۷۸). ازدواج موقت نیاز امروز. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی شاکر.

علیزاده بیرجندي، ز.، مکرمی‌فر، ا.، کاظمی، س.ک.، و سروش، م.ر. (۱۳۸۵). نگرشی بر

مهرنامه‌های عصر قاجاریه در بیرجند. تهران: سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و

گردشگری.

فرشیدرو، م.خ.، و زیرک، س. (۱۳۸۰). لقب و لقب‌گذاری در ایران. خصیمه مجله دانشکده

ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۴، ۵-۴.

- سندشناسی استاد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار فروغی اصفهانی، م.م. (۱۳۷۸). فروغستان. تهران: میراث مکتوب.
- قائم مقامی، ج. (۱۳۹۴). مقدمه‌ای بر شناخت استاد تاریخی. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- کاتوزیان، ن. (۱۳۸۸). حقوق خانواده. ج ۱. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره هشتم تقنیته، ۲۵ دی ماه ۱۳۰۹ - ۲۵ دی ماه ۱۳۱۱، مطبعة مجلس.
- مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره پنجم قانونگذاری از ۲۲ دلو ۱۳۰۲ تا ۲۱ بهمن ماه ۱۳۰۴ (۱۳۵۰). اداره کل قوانین.
- محقق داماد، م. (۱۳۶۸). بررسی فقهی حقوق خانواده، نکاح و انحلال آن. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- محمد صالح بن محمد کریم، عقد نکاح، تهران: مرکز استاد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۴۰۶۴.
- مستوفی، ع. (۱۳۴۳). شرح زندگانی من. ج ۱. تهران: زوار.
- مونس الدوّله (۱۳۸۰). خاطرات مونس الدوّله، ندیمه حرم سرای ناصر الدین شاه. به کوشش س. سعدوندیان. تهران: زرین.
- مهدوی دامغانی، ا. (۱۳۸۳). تاریخچه محضر و دفتر رسمی. حافظ، ۷، ۱۷-۲۰.
- مؤلف ناشناخته، خطی، صیغه عقود و نکاح، تهران: مرکز استاد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۸۹۵۹

The Diplomatics of Temporary Marriage Certificates in Pahlavi I Era (the Effect of New Laws)

Hasan Zandiye^{*} ¹, Ahmad Dastvan²

Received: 4/01/2022 Accepted: 15/6/2021

Abstract

As primary sources, documents play a significant role in historical research. In this regard, as religious documents derived from Islamic jurisprudence, temporary marriage certificates have certain principles and frameworks, providing a wealth of information on the culture, society, economy, and customs of the past. The main question of the present study was what form and content did the temporary marriage certificates in Pahlavi I era have? And what effect did the new laws have on the content of such documents? The main claim was that the temporary marriage certificates in the first half of the Pahlavi I era, in terms of form and content, were influenced by religious and customary laws, the Qajar tradition of document-drafting, and the social and class status of individuals. However, in the second half of the Pahlavi I era, new marriage laws were adopted. As a result, first, the jurisprudential aspects of such certificates were decreased and their customary aspects were increased.

Keywords: Diplomatics; Temporary Marriage Certificate; pahlavi I; New Rules.

---

1 .Ph.D Tehran University, History Department, Tehran, Iran (Corresponding author)
zandiye^h@ut.ac.ir
<https://orcid.org/0000-0003-3947-2016>

2 .Master degree MA History Tehran University, Tehran, Iran.
<https://orcid.org/0000-0001-7636-1193>